

УДК 008:316.732

Цитування:

Мартінова С. П. Маргінальна особистість у сучасному культурному просторі. *Культура і сучасність* : альманах. 2020. № 2. С. 70-75.

Martynova S. (2020). Marginal personality within the modern cultural space. *Kultura i suchasnist* : almanakh, 2, 70-75 [in Ukrainian].

Мартінова Світлана Петрівна,
аспірантка кафедри філософії, історії
та соціально-гуманітарних дисциплін
Донбаського державного
педагогічного університету
<https://orcid.org/0000-0001-7981-7141>
svetlana_marttyn@ukr.net

МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ У СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Мета роботи – дослідити маргінальну особистість у всій багатоманітності її виявів. **Методологія** полягає у застосуванні інтро- і екстрааспективних підходів при дослідженні маргінальної особистості у сучасному культурному просторі. **Наукова новизна.** Феномен маргінальності полягає у розширенні онтичних витоків як основи самоідентифікації індивіда. **Висновки.** Феномен маргінальності розкривається як основа самоідентифікації індивіда. Показано співзвучність маргінальності таким категоріям, як «чужий», «інший», визначаються й аналізуються умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації. Зокрема, феномен маргінальності досліджений як умова і наслідок соціокультурної динаміки. Причиново-наслідковий зв'язок корелює і з функціональною значущістю феномену.

Ключові слова: маргінальна особистість, соціум, девіантність, антропологічна межа, трансцендентність, парадигма, культура, ідентичність, маргінал, соціокультурний простір.

Martynova Svetlana, Graduate student of the Department of Philosophy, History and Social Sciences and Humanities, Donbas State Pedagogical University

Marginal personality within the modern cultural space

The purpose of the article. The article examines a marginal personality not as a deviant or borderline individual, but a person who transcends to a certain anthropological border. First of all, the emphasis is on social needs and Ukrainian identity. It is concluded that the marginal, by the very fact of its existence, is faced with a choice, since it is on the border of several wholes. The question of freedom of choice determines, in turn, freedom of action. It is an action that allows the marginal to be different. Freedom of action is realized by means of creating one's own "I" in the world of consciousness and social reality. Only freedom of expression depends on the marginal in order to be different. Only in this case, all those opportunities, granted to him by his very marginal position, open up before him, endowing the person with the ability to go beyond the standardized, stereotyped framework. The purpose of the article is to explore the marginal personality in all the versatility of its manifestations. **The methodology** consists of the use of intro- and extra-perspective approaches in the study of a marginal personality in the modern cultural space. **Scientific novelty.** The phenomenon of marginality consists of the expansion of ontic origins as the basis of the individual's self-identification. **Conclusions.** The phenomenon of marginality is revealed as the basis of the individual's self-identification. The consonance of marginality to such categories as "alien", "other" is shown, conditions that contribute to the creation of a marginal situation are determined and analyzed. In particular, the phenomenon of marginality has been investigated as a condition and consequence of sociocultural dynamics. The causal relationship also correlates with the functional significance of the phenomenon.

Key words: marginal personality, society, deviance, anthropological frontier, transcendence, paradigm, culture, identity, marginalized, sociocultural space.

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське кризове суспільство переживає перехідний період. Для стану перехідності соціокультурного простору характерні реконструкція і трансформація всієї ціннісно-нормативної системи. У процесі зміни цінностей і норм у соціумі трансформуються попередні і формуються нетрадиційні суспільні явища і процеси, зокрема, тотальна маргіналізація суспільства.

Між іншим, для маргінала, як не для якоїсь іншої людини, існує небезпека розуміння свободи й реалізації себе не лише через свободу для (при визначенні себе у світі, творення власного «Я» тощо), але й шляхом свободи від (від норм моралі, дотримуватися елементарних правил людських взаємовідношень тощо). В останньому випадку свобода може обернутися як для самого маргінала, так і для соціального середовища, у якому він існує, аномією, що веде в кінченному результаті до девіантності.

На сьогодні не існує загальної концепції маргінальності, відсутня класифікація її видів і форм, немає цілісної раціональної концепції, універсальної пояснювальної моделі. Сучасна філософія не має адекватних способів ршень проблеми маргінальності особистості і соціуму. Ситуація посилюється тим, що в XXI столітті на сході України йде війна і людина стоїть на межі, переживаючи перехідний, «міжпарадигмальний» стан: руйнується система цінностей, іде ломка стереотипів. Концепція маргінальності вже не існує як унітарна, і в ній виділилися три напрями: культурна, структурна і маргінальність соціальної ролі. Концентрується увага на матеріалі культурної маргінальності, аналіз якої дав змогу зробити висновок, що у своєму визначенні культурна маргінальність належить до процесів крос-культурних контактів і асиміляції. В основі цього типу лежать взаємини систем цінностей двох культур, в яких бере участь індивід, результатом яких стає двозначність, невизначеність статусу і ролі. У зоні переходу деконструються такі складові компоненти світогляду, як Бог, держава, герої, смисл, реальний світ, істина як відповідність. Не залишається нічого, крім власне світогляду. Раціональна дійсність втрачає значення, Я абсолютизується. Актуальним стає питання про антропологізацію та онтологізацію людини в такій ситуації, про роль пізнання як атрибуту Я, обумовлену універсальність особистості та її відкритість світу. На нашу думку, наступає епоха високого рівня нестабільності, яка актуалізує проблему стійкості людського «Я».

Цілком впевнено можна сказати, що особливо чітко фактор маргінальності виявляється при зростанні політичної та економічної нестабільності. Це стосується і України на межі 90-х – початку 2000-х років, де в результаті кризи і реформ перш стабільні соціальні структури були зруйновані, а країна в процесі трансформації опинилась у стані маргінального шоку.

Мета роботи – дослідити маргінальну особистість у всій багатоманітності її виявів.

Аналіз досліджень і публікацій. Як специфічний випадок теорії референтної групи визначав маргінальність Р. Мертон. Згідно з його твердженням, маргінальність виходить з того факту, що індивід переходить через попередню соціалізацію підготовки до членства в позитивній референтній групі, яка не схильна його прийняти. Маргінальний стан має на меті множинність лояльностей і подвійну ідентифікацію, незакінчену соціалізацію й відсутність соціальної приналежності [5].

Більшість дослідників феномену маргінальності відзначали, що маргінальні люди досить часто бувають більш творчими натурами, ніж ті, хто живе в єдиному соціокультурному просторі, оскільки останні багато чого сприймають як само собою зрозуміле. Маргінали ж, які беруть участь у декількох соціальних світах, менше схильні прив'язаності до окремого способу визначення ситуацій і володіють здатністю враховувати різноманітні варіанти вирішення завдань або проблем, що постають перед ними. З розширенням і збільшенням у людини картини світу, що береться нею до уваги, у неї автоматично відбувається звільнення від будь-якого одного способу життя, думки тощо. У будь-якій культурі найбільші досягнення в різних галузях знання відбувалися, як правило, під час швидких соціальних і культурних змін, коли з'являлася значна кількість маргіналізованих людей. Але в історії новаторські особистості внаслідок своєї маргінальної сутності не завжди оцінювались своїми сучасниками позитивно. В. Хьосле з цього приводу зазначав: «Велика (маргінальна) людина є нещастям, між іншим, не лише тому, що відкидає тінь на пошук ідентичності простим смертним; своїми моральними новаціями велика людина почасти наносить збиток традиційним цінностям і сприяє тим самим кризі та ідентичності» [8]. Цю думку варто розуміти в плані того, що маргінальна людина здатна, вільно або невільно, прикликати до життя маргінальні процеси як в окремих, «звичайних»

(нормативних) людей, так і тих, хто володіє будь-якою реальною владою, у суспільстві в цілому. Тим самим він порушує, а іноді і руйнує стабільну визначеність у свідомості й бутті свого соціального оточення.

Виклад основного матеріалу. Соціально-філософське проектування майбутнього соціокультурного простору подібне до складання пазлів, які хоча і мають схожу конфігурацію, проте є унікальними, а порядок їх складання детермінується чітким уявленням про відповідне місцезнаходження окремого елемента в загальній структурі. Водночас, на відміну від реальної статичної мозаїки, соціокультурний простір постійно знаходиться в динаміці, і тому важливу роль відіграє активність самого елемента в дизайні своїх контурів (як метафори рівня соціально-економічного розвитку спільноти) і кольору (як ознаки зрілості політичного, духовного і культурного розвитку).

За останні п'ять років ми стали свідками того, як майже не щорічно в Україні переглядаються параметри затверджених державних планів економічного та соціального розвитку на довгострокову (25-30 років) перспективу, коректуються їхні проміжні і кінцеві цілі. Тим самим займаються і міжнародні авторитетні агенції і консалтингові компанії, які змінюють свої ж прогнози щодо показників макроекономічних параметрів, що використовуються в різних країнах як орієнтири для своєї фінансово-економічної політики.

Маргінальність, яку ми розуміємо як категорію часу, відбивається в людині, приводить до дихотомії часу особистого і колективного. Особистий час людини, яка перебуває в маргінальному стані, ніколи не буде співпадати з часом колективним уже тому, що всі світовідчуття маргінала інші, відмінні від стабільного, колективного, стиснутого вузькими рамками стандартів і шаблонності. При цьому рівень розвитку окремих індивідів у суспільстві визначає рівень розвитку цілого. Останнє, своєю чергою, виконує консервативну функцію колективного контролю суспільства з метою його збереження і утримання в статистичному стані. Але цю оберігаючу застійність завжди порушували індивіди, причому не посереднього, традиційного рівня, а особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю. Для них ніяка константна даність не являла собою цінність. У силу своєї сутнісної маргіальності, вони не вважали себе належними до неї і, будучи за своїм внутрішнім світовідчуттям іншими, ніж основна маса суспільства, шукали і бачили інші способи існування у світі. Е. Фромм констатує:

«Людина явно випробовує глибоку потребу проникнення в глибини свого соціального і природного буття, гнана бажанням вирватися з тих рамок, у які вона затиснута, але лише маргіналу це під силу, оскільки він *de facto* перебуває поза межами» [6]. Звичайна людина значно занурена у визначену для неї соціальну реальність (буденність), дуже зайнята удосконаленням засобів, що підтримують її фіксоване, стабільне існування, щоб бачити і розуміти кінечний смисл цих засобів – самої людини. І тоді з'являється інша, ніж вона – звичайна маргінальна людина.

Маргінала не можна вважати повністю відмінним від звичайної, нормативної людини. Але він, в силу маргіальності своєї свідомості і часової перехідності свого стану в соціальному просторі, являє собою альтернативу будь-якої визначеності і буденності. Маргінал являє собою безпосередній еволюційний процес, який, однак, не відміняє собою ті чи інші фундаментальні якості людської природи, а слугує їхньому удосконаленню в змінній оточуючій соціальній дійсності. Е. Фромм пише: «Еволюція людини можлива лише у випадку здатності людини до адаптації і одночасно при наявності певних непорушних властивостей людської природи, які змушують людину шукати умови більш благоприємні для її внутрішніх потреб» [7]. Маргінал, таким чином, являє собою приклад альтернативного шляху розвитку людини, до кінця ще не визначеного, але здатного вивести його на якісно новий особистісний і суспільний рівень буття. У маргінала першопочаткові умови життя коливаються, місце стабільності займають протиріччя й антиномії. Його свідомість не замкнена в собі, але в той же час не знає самого себе, оскільки перебуває в процесі сутнісного самовизначення, а тому відкрита для нових можливостей. Маргінал володіє здатністю бачити, сприймати і розуміти те, що до цього моменту ніким не помічалось.

Носій маргіальності завжди повністю не усвідомлює свою маргіальну природу, він лише здогадується, що традиційні норми і цінності для нього вже неприпустимі або не відіграють значної ролі, але безпосередньо виробити і набути свої власні він просто не здатний. Він виявляється в стані розгубленості, у владі зовнішніх і внутрішніх обставин. Істинне «Я» маргінала піддається корекції соціальним і культурним «Ми», що почасти сприяє його самовідчуженню, невідповідності самому собі. Тоді людина не може йти коротким шляхом своєї першопочаткової природи до самоствердження своєї інаковості. Такий шлях

іде врозріз з інтересами оточуючих, не сприяє способам існування в соціальній цілісності, що склалася. Усе це сприяє знищенню або корінній перебудові маргінальної свідомості.

Унаслідок тісного взаємозв'язку всіх структур суспільства, яскраве і пряме самоствердження інаковості одних здатне викликати почуття несприйняття або втрати в інших ординарної, стандартизованої більшості. Тоді ця більшість докладає всіх своїх зусиль до того, щоб виправити нестандартність маргінальної меншості. Коли це не вдається – присутність маргіналів у суспільстві просто ігноруються або зводяться до рівня третьорозрядних проблем, що вимагають свого вирішення в межах окремих емпіричних наук (соціології, психології, педагогіки тощо). Такий стан маргінала в суспільстві робить можливим для нього декілька типів сприйняття дійсності і характеру його взаємовідношень із соціальним середовищем. Для одних носіїв маргінальності характерна покірність долі; інші живуть з почуттям власної неповноцінності (що, втім, так і є, але неповноцінні вони лише для даної соціальної цілісності, для себе ж вони цілком цільна структура) і розпачі. Третій тип орієнтований на внутрішнє пізнання свого «Я» і свого місця у світі. Четверті прагнуть змінити навколишню дійсність, апробуючи свої можливості і творчий потенціал. При цьому далеко не завжди їхні дії можуть носити для даного суспільства конструктивний характер. У багатьох випадках маргінали такого типу – руйнівники, бунтівники, які прагнуть вести боротьбу з навколишньою дійсністю. Боротьба ця, зазвичай, набуває крайніх, аж до злочинних, форм (наприклад, тероризм, різні форми екстремізму тощо). Саме ці, останні представники маргінального прошарку найчастіше наводяться як ілюстрація для характеристики маргіналів через їхню яскраво виражену анти суспільну діяльність або поведінку. Але цей, деструктивний тип маргінальності не є визначальним для всього феномену в цілому. Це всього лише одне з виявів маргінальності у світі через своїх носіїв.

Маргінальний стан як основоположний фундамент розуміється як процес і лише від самого індивіда залежить, чи зможе він скористатися наданою йому можливістю реалізувати себе у творчому акті, у відповідності з природою свого буття. Таке усвідомлення, по суті своїй, і є творчий процес становлення самосвідомості. К. Ясперс зазначає: «Відчуті суворість дійсності – єдиний шлях, який веде до

себе. Бути дійсним у світі, навіть якщо поставленої мети неможливо досягти, залишається умовою власного існування» [11]. Саме у творчості таїться та реальна можливість і свобода, надана долею маргінальної особистості. Через свою інаковість, вона здатна не лише усвідомлювати і реалізовувати себе у світі, але й щось міняти в оточуючій її соціальній дійсності. Цей творчий порив почасти стає доленосним для людини, якщо їй не вдається подолати інертність оточуючих. У випадку ж, коли інертність або ворожнечість оточуючого соціального середовища подолана, маргінал «впливає на суспільство, установлюючи новий порядок, цілком гармонуючий з його перевтіленням внутрішнім світом» [3]. При цьому сам процес перевтілення і пристосування до нових соціальних умов, як відзначає А. Тойнбі, для оточуючих може протікати вкрай хворобливо. Тому переважна частина суспільства налаштована якщо не негативно, то вкрай консервативно до будь-яких новаторських намірів з боку маргінальних прошарків населення, здатних викликати структурні або інші зміни в соціальному організмі.

Екзистенційний відчай, який викликає у людини її маргінальний стан, надає їй можливість піднятися засобом свободи. Вона, свобода, «є відносним відходом від останнього буття, від тенденцій і вимог цього останнього, але від яких саме тенденцій і вимог буття? – задається питанням З. М. Какабадзе і відповідає. – Від тенденцій і вимог повторення, тобто від інерції буття» [4]. Поняття «свобода» перегукується з поняттям «трансценденція» як здатністю виходу людини за межі власних можливостей. Говорячи про трансценденцію, П. Штомпка відзначає, що вона дає людині «можливість зберегти свою незалежність від обставин, що тяжіють над нею, діяти в межах певного поля потенцій, виборів і шансів...» [10].

Вирішальною найбільш важливою рисою є тенденція до самотрансцендентності – до здатності виходити за власні межі, прориватися через труднощі, «переступати межу». Людині, яка усвідомлює своє маргінальне положення у світі, маргінальну сутність свого «Я», передбачається шляхом докладання певних зусиль і праці реалізувати свою свободу через трансценденцію. У цьому полягає одна з тих можливостей, які надають їй її маргінальне положення (положення – поза межами) – людина мало пов'язана і залежна від зовнішніх умов оточуючого її соціального середовища, а тому відносно вільна наскільки це можливо в кожній даній окремо взятій ситуації. Звичайна людина

знаходиться в стані більш повної взаємозалежності від суспільства в цілому і окремих його індивідів зокрема, ніж маргінал. Це обумовлено тими зв'язками, ролями, обов'язками, що накладаються соціальною та іншими цілісностями на свій суб'єкт з метою нормального функціонування системи, а тому вона практично позбавлена можливості скористатися таким шансом, якщо він у неї взагалі є. Свідомість звичайної людини уже визначена і сформована, як і становище, яке займає вона в даній соціальній дійсності. Маргінальна людина, трансцендуючись, реалізує свій творчий потенціал, підсвідомо пригнічується як зовнішнім соціальним оточенням, так і «розщепленою» свідомістю самого маргінала. Перетворення, що відбувається з людиною в процесі становлення її самосвідомості, розуміється, що вона наділена здатністю привнести в життя інших людей інше значення, через свою творчість відкрити і показати їм інші горизонти реальності.

Маргінальність виступає тут не лише у якості історичного (соціального) часу, але й певних образів мислення і дії, застосування яких можливе де завгодно – у філософії, художній творчості, науці, мистецтві тощо. Творчість маргінала, навіть коли не отримує суспільного визнання, уже самим фактом своєї появи готує ґрунт для майбутніх змін у суспільстві, вона володіє в даному випадку не лише будь-якою гіпотетичною силою, але й метою, сигналізує про майбутні перетворення в різних галузях соціального життя. Маргінальна людина здатна скористатися творчою можливістю не лише для здійснення нею деяких конкретних завдань і цілей, але й виявлення нових прагнень, не завжди нею повністю усвідомлених, але які можуть бути оформлені в конкретні зорові образи. Вони виступають у якості тенденцій у розвитку соціальної дійсності. Усе це відбувається на фоні «інако-дії», на що здатна по-справжньому вільна у своїй творчості людина. Вона не обмежується алгоритмом поведінки, що складається соціально, визначеною якимись конкретними, соціальними рамками. Щоразу людина змінюється і прагне принести зміни в ті цілісності, які утворюють її природу і сутність.

Висновки. Заслуговує на увагу те, що багато з них володіють рисами або ознаками, що виводять їх за межі певного соціокультурного середовища в пограничну, периферійну, маргінальну сфери. Маргінальне усвідомлення або маргінальний стан, як правило, мають місце серед умов, а в ряді випадків є визначальними

умовами для здійснення соціокультурних перетворень. Показана специфіка виявів креативної і деструктивної складових маргінальності.

Позначені такі властивості маргінальності, як динамічна природа, свобода як її основа, демонстраційна або індикативна властивість, стійкість, невизначеність (маргінальне як фантом), а не як амбівалентність.

Феномен маргінальності розкривається як основа самоідентифікації індивіда. Показано співзвучність маргінальності таким категоріям, як «чужий», «інший», визначаються й аналізуються умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації.

Маргінал у певному становищі в оточуючій соціальній дійсності сам для себе є еталоном мислення і дії у світі. Він і є тією прихованою тенденцією, яку носії маргінальності, по суті, самі втілюють у собі. Маргінал завжди не знає до кінця смисл і цінність основних новацій, до яких він прагне (прикладом тут можуть слугувати О. Мірабо, Наполеон Бонапарт, М. С. Горбачов та інші). Це уже визначено самою історією і стало історичною, повторювальною тенденцією. Те, що приховане, не явне, перебуває в процесі становлення, але цей процес неможливий без свого носія-суб'єкта. Цим суб'єктом і є, у нашому випадку, маргінал. Фактично він сам є тим процесом, що розгортався на той час, і перебував між минулим і майбутнім. Він ще не визначений, а тому тотально інший за своєю природою по відношенню до інших людей і до самого себе. Маргінал сам для себе є таємницею, оскільки він завжди не знає до кінця смислу і цінності тих новацій, до яких він прагне.

Сама спроба маргінала стати визначеним «Я» є початком творчості «Я» у якості визначеності, а через це – початок творчості світу свідомості і світу речей. Творчий акт можливий не при наявності свободи, а він сам є свобода як така.

Література

1. Березінська О. В. Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури. 2018. Том 1. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14945>
2. Власова О. А. (2008) Между психопатологией и философией: путь Ясперса // Учёные записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2018. № 1. С. 28-34.
3. Галушко К. Ю. Тойнбі Арнольд-Джозеф // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10. 784 с.

4. Какабадзе З. М. Феномен искусства. Тбилиси: Мецниереба, 1980. 135с.
5. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва: Издательство «Прогресс», 1966. С. 299-313.
6. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. 571 с.
7. Фромм Э. Иметь или быть = To Have or to Be?. Москва: АСТ, Астрель, 2010. 320 с.
8. Хесле В. Гении философии нового времени. Москва : Наука, 1992. 223 с.
9. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С. М. Червонной. Москва: Логос, 2005. 664 с.
10. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии // Социологические исследования, 2009, №8, С. 3-13.
11. Ясперс К. Собрание сочинений по психопатологии. В 2 т. Москва: Изд. центр «Академия»; СПб.: Белый кролик, 1996. 352+256 с.

References

1. Berezinska O. V. (2018). Scientific notes NaUKMA. Istorija i teoriya kulturi. Vol. 1 [in Ukrainian].
2. Vlasova O. A. (2008). Between psychopathology and philosophy: the Jaspers path. Uchenye zapiski Kurskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
3. Galushko K. Yu. (2013). Toynbee Arnold-Joseph// Encyclopedia of Ukrainian history Vol. 10. V. A. Smolij (ch. at al.) Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. Nauk. Dumka [in Ukrainian].

4. Kakabadze Z. M. (1980). The phenomenon of art. Tbilisi: Metsniereba [in Georgian].
5. Merton R. (1966). Social structures and anomie. (Ye.A.Samarskaya, Trans.) Sotsiologiya prestupnosti (Sovremennye burzhuaznye teorii) Redaktor perevoda M.N. Gretskiy. Izdatelstvo «Progress» [in Russian].
6. Fromm E. (2006). Escape from freedom. Man for himself. M.: АСТ: АСТ МОСКВА (Trans) (Phiosophy) [in Russian].
7. Fromm E. (2010). To Have or to Be? (E. M. Telyatnikova, Trans.) M.: AST, Astrel [in Russian].
8. Khosle V. (1992). Geniuses of philosophy of modern times (A. K. Sudakova, Trans. poslesl. N. V. Motroshilovoy) Moskva: Nauka (Filosofy sovremennogo mira) (Lektzii v Institute filosofii RAN) (Filosofy sovremennogo mira) Filosofiya – Istorija [in Russian].
9. Shtompka P. (2005). P. Sociology: Analysis of Modern Society (S.M. Chervonnaya, Trans.) M.: Logos [in Russian].
10. Shtompka P. (2009). The focus is on everyday life. A new turn in sociology. Sotsiologicheskie issledovaniya [in Russian].
11. Yasper K. (1996). Collected Works on Psychopathology. In 2 Vol. M.: Izd. tsentr «Akademiya»; SPb.: Belyy krolik [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 11.07.2020
Отримано після доопрацювання 15.10.2020
Прийнято до друку 22.10.2020*